

Т. В. Кузнець

ДРУГОКЛАСНІ ТА ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬСЬКІ ШКОЛИ ДУХОВНОГО ВІДОМСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті представлено матеріал про чисельність та особливості вищих шкіл духовного відомства, які готували учителів для широкої мережі нижчих шкіл усіх розрядів. Зазначається, що у зв'язку із зростанням попиту на освіту, у перші десятиліття ХХ ст. кількість шкіл, які готували учителів для нижчої ланки народного шкільництва, невпинно зростала. В Київській єпархії другокласних шкіл діяло одинадцять, а усього на території Російської імперії налічувалось більше чотирьохсот. У зазначений період функціонувала двадцять одна церковно-учительська школа, в т. ч. і Київська церковно-учительська школа, яка давала спеціальну учительську освіту і поповнювала учительський корпус Київської єпархії.

Ключові слова: *Православне духовне відомство, Св. Синод, церковнопарафіяльні школи, другокласні школи, церковно-учительські школи, школи грамоти, початкові школи.*

В умовах реформування освітянської сфери актуалізується вивчення історичного досвіду функціонування різних типів навчальних закладів, у т. ч. і системи церковної освіти. Саме Православна церква у ХІХ та перших десятиліттях ХХ ст. мала найширшу мережу народних шкіл, а відтак була сформована система підготовки учительських кадрів. З'ясування статистики церковного шкільництва, виявлення динаміки та тенденцій розвитку системи освіти, вивчення досвіду організації навчального процесу та влаштування побуту учнів викликає не тільки чисто пізнавальний інтерес, а й дає

можливість пошуку раціональних зерен, формування ідей та поглядів на оптимізацію освітянської сфери.

Проблеми функціонування різних типів шкіл у ХІХ – на початку ХХ ст. уже вивчаються сучасними дослідниками. Найближчим до зазначеної нами теми є потужне монографічне дослідження В.С. Перерви [1], який на основі широкої джерельної бази показав історичний шлях церковнопарафіяльної шкільної справи на території дев'яти губерній підросійської України. Віддаючи належне названій роботі, все ж зазначимо, що ще багато аспектів теми освіти зазначеного періоду чекають на свого дослідника.

Завданням даної наукової розвідки є систематизація статистичних даних про кількість другокласних та церковно-учительських шкіл, що діяли у перші десятиліття ХХ ст., з'ясування чисельності їх учнів, уточнення їх завдань, узагальнення відомостей про відкриття Київської церковно-учительської школи.

Духовне відомство почало влаштовувати другокласні школи у відповідності з рішенням Державної Думи від 5 червня 1895р. Їх завданням була підготовка учителів для шкіл грамоти. До 1907 року таких шкіл в Російській імперії було відкрито 426 [2, с.30].

У другокласні школи приймалися випускники початкових шкіл, що були у 13-17 – річному віці. В жіночі другокласні школи могли вступати і ті дівчатка, які мали домашню освіту. При вступі в школу проводились вступні випробування. Навчання тривало три роки, упродовж яких вивчався Закон Божий, загальна та російська історія, російська та церковно-слов'янська мова, вітчизняна історія, географія, арифметика, креслення і малювання, дидактика, практичні відомості з гігієни, каліграфія, рукоділля, в жіночих школах опановувався церковний спів. При другокласних школах, як правило, діяли початкові, в яких учні другокласних шкіл практикувалися, а в останній рік свого навчання і самі вели уроки під наглядом своїх вчителів.

У 1914 році другокласних шкіл в імперії налічувалось 418, серед яких 398 були чоловічими і 120-жіночими. Загальна кількість учнів в них сягала

23720 осіб, в т.ч. 15168 – в чоловічих і 8552 – в жіночих. Переважна більшість учнів мешкали в гуртожитках, які діяли при 406 школах. Завідував школою священник, який водночас був і Законоучителем в ній. Як правило, окрім Законоучителя було ще троє штатних учителів. У 122 школах були ще й учителі музики, а при 81 жіночій школі – спеціальні учительки, які навчали рукоділля. Зверх того, у деяких школах утримувались ще й позаштатні вчителі для додаткових навчальних предметів, а саме: 2 вчителі місіонерських предметів, 1 – малювання та іконописання, 32 – різних ремесел, 19 – сільського господарства. При 2-х другокласних школах діяли однорічні курси музики та співів, на яких навчалось 49 учнів. При 48-ми другокласних школах діяли дво-чи однорічні додаткові учительські курси, на яких випускники готувались до вчителювання в однокласних церковних школах, і які по завершенні курсів складали екзамен на звання учителя. На таких додаткових курсах у 1914 році навчалось 955 осіб (412 чол. і 412 жін.). При 16-ти другокласних школах діяли особливі додаткові курси – законоучительські, по закінченні яких випускники другокласних шкіл набували право викладати Закон Божий в початкових школах. Навчання на таких курсах упродовж двох років велось за спеціальними програмами, що були затверджені Св. Синодом в 1912 році. На законоучительських курсах у 1914 році навчалось 340 осіб [3, с.306-308].

Другокласних шкіл в Київській губернії було 11: 10 чоловічих та 1 жіноча при Ржищевському жіночому монастирі. Загальна кількість учнів цих шкіл у 1909 році сягала до 600 осіб. Переважна більшість учнів мешкала в гуртожитках при школах.

Режим проживання учнів в гуртожитках був майже однаковим в усіх школах. О 7-й год. ранку учні вставали, о 7³⁰ год. здійснювали вранішню молитву, о 8 год. снідали, а з 8³⁰ год. до 13¹⁰ відбувалися уроки. О 15⁰⁰ учні обідали і проводили вільний час у дворі. О 17⁰⁰ розпочиналися вечірні заняття, які тривали до восьмої години вечора. Потім вечеряли і до 21³⁰ або продовжували виконувати домашні завдання, або читали книги. Потім була вечірня молитва і читалось «життіє денного святого». О 23 годині учні лягали

спати. Такий розпорядок міг бути змінений тільки напередодні свят та вихідних днів, коли учні по обіді готувалися до читання та співу в місцевому храмі [4, с.18].

По неділях та у святкові дні в школах влаштовувались літературні читання, в яких брали участь і учні, і вчителі. В Кузьмино-Гребельській другокласній школі Уманського повіту влаштовувались народні читання, на які приходили і місцеві селяни. На таких читаннях учителі розповідали про важливі події в державі чи церкві, або ж пояснювали деякі природні явища. Майже щорічно влаштовувались літературно-вокальні вечори, після яких, як правило, присутнім у подарунок вручали книги, ручки, олівці, цукерки і т. д. Метою таких вечорів було приучення учнів до корисного проведення вільного часу, а також розвиток у них бажання самовдосконалення та самоосвіти.

Упродовж дня нагляд за учнями здійснював черговий учитель, який разом з іншими учителями надавав допомогу учням під час вечірніх занять. До того ж, у другокласних школах була посада класного вихователя, в обов'язки якого входив контроль за успішністю учнів свого класу, керівництво позакласним читанням учнів тощо.

Завданням церковно-учительських шкіл була підготовка учителів та вчительок для нижчих шкіл усіх розрядів, в т. ч. і для шкіл другокласних. До цих шкіл приймали випускників другокласних шкіл віком 15-17 років, або молодь, що мала знання в обсязі цих шкіл, за умови успішного складання вступного випробування. Перелік навчальних предметів в учительських школах був таким як і в другокласних школах, але їх програми були дещо ширшими. Так, на уроках Закону Божого велося коментоване читання Святого Писання і викладалося православно-християнське віро-і-правовчення. Крім розширеного курсу дидактики, вивчалися і основи педагогіки. На заняттях з церковних співів учні готувалися до регентування та навчалися грі на скрипці або фісгармонії. В курсі російської мови досить детально вивчалася загальна історія. А на уроках з географії вивчалася і загальна географія, і географія Росії. Математика доповнювалася курсом геометрії та вивченням

землеробства. На відміну від вивчення географії у другокласній школі, в церковно-учительській школі вивчався окремий предмет – природознавство, яке під скромною назвою «сведения о природе, ея силах и явлениях», об'єднувало в собі і фізику, і хімію з мінералогією, ботанікою та зоологією. Креслення, як графічне мистецтво, і малювання вивчалися окремо. Окремим навчальним предметом проходив курс гігієни загальної та шкільної. На опанування курсу церковно-учительської школи відводилось три роки. Практику учні проходили у двокласних школах, які функціонували при церковно-учительських школах.

У 1914 році діяла 21 церковно-учительська школа (13 чоловічих та 8 жіночих). Завідувачі 17-ти шкіл мали духовний сан (архімандрити та безприходні протоієреї і священники). Три жіночі школи (Красностокська, Олексіївська, Леснінська і Бодбійська) перебували у віданні ігуменів монастирів, при яких вони діяли. Св.-Володимирською жіночою школою в Петрограді опікувалась вдова дійсного тайного радника Є. Победоносцева.

Загальна кількість штатних учителів церковно-учительських шкіл у 1914 році складала 94 особи (60 чол. і 34 жін.). Двоє з учителів мали священницький сан. Стосовно освітнього рівня, то учительський корпус виглядав так: 39 осіб мали вищу освіту, 22 – середню, 26 – спеціальну педагогічну і 7 – спеціальну музично-співочу.

В усіх церковно-учительських школах навчалось у 1914р. 1700 осіб (958 чол. і 742 жін.), 1603 з яких жили в гуртожитках при школах. У 1913-1914 навч. році за результатами випускного екзамену 475 осіб (271 чол. і 204 жін.) отримали атестати та свідоцтва на право вчителювання в початкових навчальних закладах [5, с.313].

Питання про відкриття в Київській єпархії учительської школи, яка б дала спеціальну учительську освіту піднімалося Київською Єпархіальною Училищною Радою в кінці 90-х років XIX ст. Кількість церковних шкіл тоді невпинно зростала, а учителів не вистачало. Правда, тоді уже функціонувало близько 10-ти другокласних учительських шкіл, але вони готували учителів

тільки для шкіл грамоти. Та школи грамоти не задовольняли зростаючий попит на освіту і Єпархіальна Училищна Рада порушила клопотання про відкриття учительської школи вищого типу.

Київська Міська Дума підтримала ідею про створення церковно-учительської школи і безкоштовно виділила 1387 кв. саж. землі на Лук'янівці (на вуглі Макарівської і Богговутівської вулиць) під будівництво. Школа повинна була будуватись разом з гуртожитком, тому така земельна ділянка була малою, але поряд з нею знаходилось 1531 кв. саж. землі спадкоємців священика В'язьміна, які за 18500 руб. віддали її для потреб школи. Після відповідної переписки зі Св. Синодом послідувала спеціальна ухвала за №1982 від 7-20 травня 1902р. про будівництво школи.

План і кошторис будівництва склав київський єпархіальний архітектор Е.Ф. Єрмаков. У вересні 1902р. Св. Синод ухвалив рішення про виділення на будівництво учительської школи в Києві 82322 руб. 54 коп. А в листопаді було затверджено контракт з підрядником Ф. Альошиним на будівництво триповерхової будівлі з надвірними спорудами за 68000 рублів. Для нагляду за ходом будівництва та керівництва будівельними роботами при Єпархіальній Училищній Раді під керівництвом настоятеля Видубецького монастиря архімандрита Євлогія був створений спеціальний будівельний комітет. Восени 1902р. головна будівля школи була зведена, а упродовж літа 1903р. завершені усі роботи. І 15 вересня 1903р. Митрополит Київський і Галицький Флавіан урочисто освятив будинок Київської церковно-учительської школи.

Та роботи щодо влаштування школи проводжувались так як педагогічна рада школи наполягала на необхідності будівництва церкви, експериментальної двокласної церковнопарафіяльної школи та лікарні. В кінці 1904р. Св. Синод виділив ще 30000 руб. на зведення кам'яної триповерхової прибудови до корпусу школи, зразкової школи та квартири для її учителя, а також на переобладнання дерев'яного флігеля в шкільному саду під лікарню і квартиру для ще одного вчителя. В березні 1905 року проведено тендер на

виконання будівельних робіт, який виграв той самий підрядник Ф. Альошин, запропонувавши виконання означених робіт за 27945 рублів. До початку жовтня 1906 року будівництво завершилось і 8 жовтня нововлаштовану церкву освячено в ім'я св. рівноапостольних Кирила і Мефодія. Чин освячення здійснив митрополит київський Флавіан.

Влітку 1910р. на шкільному подвір'ї збудували флігель для служительської та дзвіниці. Загальна вартість цих робіт склала 1000 руб., а церковного дзвона, вагою близько 15 пудів, куплено за рахунок пожертвувань почесного попечителя школи М.В. Ковалевського, учнів та кількох місцевих жителів. На придбання речей церковного вжитку Св. Синодом було виділено 1200 рублів.

Упродовж десяти років тривали роботи щодо благоустрою території школи: спорудження огорожі, покриття бруківкою подвір'я та зовнішніх тротуарів, розчистка та закладка нового саду, підключення до міської каналізації тощо. Загальна вартість витрат на влаштування школи, включаючи купівлю землі, благоустрій території та придбання необхідного обладнання, склала 130 тис. рублів. Завдячуючи почесному попечителю школи М.В. Ковалевському, школа була підключена до телефонної мережі і в 1913р. вирішувалось питання про її електрифікацію.

При відкритті школи педагогічний колектив був затверджений у такому складі: завідувачем і законоучителем став кандидат богословія Київської Духовної Академії протоієрей В.К. Липківський, який до цього призначення служив повітовим протоієреєм м. Липовець Київської губернії; учителем церковнослов'янської мови і російської словесності призначено кандидата богословія, випускника КДА 1903р. В.М. Ремезова, який до цього викладав такі ж предмети в Шамовській церковно-учительській школі Херсонської єпархії; місце учителя географії та історії отримав кандидат богословія, випускник КДА 1903р. Ф.П. Власов; учителем математики і природознавства став кандидат богословія, випускник КДА 1903р. І.Ф. Смаль, який до призначення викладав на природничо-наукових курсах в С.-Петербурзі, а

учителем церковного співу та музики призначено випускника Київської Духовної семінарії 1903р. К.Г. Стеценка.

В наступному 1904р. викладацький склад школи поповнився новими учителями. Так, на посаду викладача креслення та малювання призначено випускника Київського художнього училища П.І. Балашова, а викладачем гігієни і шкільним лікарем став В.В. Сербіновський, який у 1902р. закінчив Київський університет Св. Володимира. Та у такому складі педагогічний колектив церковно-учительської школи працював не довго.

Кадрові зміни наступних років дають підставу твердити про поглиблення русифікації освіти. У вересні 1905р. протоієрей В.К. Липківський за власним бажанням був звільнений від завідування школою і перейшов на єпархіальну службу. Завідувачем школи було призначено завідувача Обшарівської церковно-учительської школи Самарської єпархії кандидата богословія С.-Петербурзької ДА випуску 1899р. священника А.П. Дивногорського. А в листопаді 1907р. учитель церковного співу К. Стеценко був переведений на таку ж посаду в Олександро-Грушевську церковно-учительську школу Донської єпархії, а до Києва на його місце перевели учителя музики Шамовської церковно-учительської школи М.К. Покровського з освітою учительської семінарії і з дипломом регента 3-го розряду. Але і він в жовтні 1909р. був переведений на єпархіальну службу, а його місце зайняв учитель музики та співу Тамбовської церковно-учительської школи О.Д. Львов, який закінчив Тамбовську духовну семінарію в 1899 році. Отже, ключові позиції зайняли вихідці з центральних губерній Російської імперії.

З роками кількість навчальних предметів у школі збільшувалась, а відтак відкривалися нові учительські посади. Так, з вересня 1907 року у шкільний курс введено іконопис і викладання цього предмету було доручено учителю креслення та малювання П.І. Балашову. З початку 1909-1910 н. р. були введені два нові предмети – сільське господарство і гімнастика. Сільське господарство став викладати випускник сільськогосподарського училища

Г.П. Кононенко, який у квітні 1910р. помер, а на цю посаду був запрошений завідувач дослідного поля Київського політехнічного інституту зі спеціальною освітою Харківського середнього сільсько-господарського навчального закладу С.Н. Богоявленський. А викладачем гімнастики було призначено відставного підполковника Херсонського полку А.П. Висоцького.

До 1907 року Київська церковно-учительська школа не мала почесного попечителя, а на початку 1907р. таким було затверджено купця 1-ї гільдії М.А. Яковлева. Він вніс на розвиток школи 250 руб. та в наступному році за сімейними обставинами склав з себе попечительські повноваження. А з 23 лютого 1909р. почесним попечителем став дворянин М.В. Ковалевський.

Відповідно до Положення про церковні школи відомства Православного сповідання від 1 квітня 1902р., усі викладачі на чолі із завідувачем складали шкільну раду, яка відала усіма навчально-виховними та господарськими справами навчального закладу. У своїй діяльності рада керувалася вказівками Св. Синоду і діючої при ньому Училищної Ради, а з 1907-1908 н. р. і правилами про церковно-учительські школи, і усі свої ухвали та постанови записувала у спеціальні журнали. За перше десятиліття функціонування школи з питань, які вимагали затвердження митрополитом, було проведено 259 засідань, а з тих питань, що перебували у компетенції самої ради, ще 300.

Діяльність ради Київської церковно-учительської школи не обмежувалась проведенням засідань. У відповідності з Положенням, вона проводила вступні, перевідні та випускні экзамени, щорічно, починаючи з 1904р. не менше двох разів проводила экзамени на звання учителя церковнопарафіяльної школи, в кінці 1912 і 1913 років виїжджала для проведення экзаменів на звання учителів церковнопарафіяльної школи до Ржищівської другокласної жіночої школи. Окрім того, кожного року шкільна рада здійснювала детальний огляд будівель та майна школи, під її керівництвом проводились ремонтні роботи, вона проводила тендери на поставку різних матеріалів та харчів, – тобто керувала усіма шкільними справами.

Таким чином, зібраний та систематизований матеріал свідчить, що на хвилі зростаючого попиту на освіту збільшувалась кількість вищих шкіл, які готували учителів для початкової ланки народної освіти. Перебуваючи у духовному віданні, учительські школи все ж мали і світський компонент, а відтак озброювали майбутніх учителів навиками для розвитку практичних умінь учнів. У Київській церковно-учительській школі, окрім богословських предметів, викладався іконопис, основи сільського господарства, гімнастика тощо. І як видно з наведеного матеріалу про відкриття цієї школи, і вище, і єпархіальне церковне керівництво було зацікавлене у її функціонуванні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ / В.С. Перерва. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2014. – 576 с.
2. Луппов Н. Второклассные церковные учительские школы в первое десятилетие своего существования (1896-1906 гг.) / Н. Луппов // Западно-Русская Начальная Школа. – 1909. – №1. Январь. – С. 30-40.
3. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916. – 328 с.
4. Белогорский Н. Общежития при второклассных школах Киевской епархии / Н. Белогорский // Западно-Русская Начальная Школа. – 1909. – №2. Февраль. – С. 16-24.
5. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916. – 328 с.

Кузнец Т.В. Второклассные и церковно-учительские школы духовного ведомства в начале XX столетия.

В статье представлено материал о численности и особенностях высших школ духовного ведомства, которые подготавливали учителей для широкой сети нижних школ всех разрядов. Отмечается, что в связи с увеличением спроса на образование, в первые десятилетия XX в. количество школ, которые готовили учителей для нижнего звена народного образования, неудержимо увеличивалось. В Киевской епархии второклассных школ действовало одиннадцать, а всего на территории Российской империи их насчитывалось больше четырехсот. В отмеченный период функционировала двадцать одна церковно-учительская школа, в т. ч. и Киевская, которая давала специальное учительское образование и пополняла учительский корпус Киевской епархии.

Ключевые слова: *Православное духовное ведомство, Св. Синод, церковно-приходские школы, церковно-учительские школы, школы грамоты, начальные школы.*

Kuznets T.V. Second-class and church-teachening schools of the clerical department at the beginning of the twentieth century.

The article presents the material on the number and characteristics of high school clerical department to train teachers to a wide network of schools all lower categories. It is reported that due to the increasing demand for education in the first decade of the twentieth century number of schools to train teachers for the lower level of the national school system, constantly growing. In the Kiev diocese there were eleven second-class schools, and all the territory of the Russian Empire had more than four. During this period functioned twenty one church teacher's school Kiev church teacher's school, which made a special education teacher's teacher corps and joined the Diocese of Kyiv.

Key words: *Orthodox spiritual office, St. Synod parish schools, second-class schools, the Church-teachening schools, literacy, primary schools.*